

Iran's National Interests in the Caspian Sea: Implications for National Security

Ali Asghar Beik Bilandi

Associate Professor, Faculty Member of the Supreme National Defense University, Tehran, Iran.

Email: Ali.biek@yahoo.com

Gholamreza Mahmoudi

Ph.D. Candidate in Defense Management, Command and General Staff College, Tehran, Iran.

Email: rdam10043@gmail.com

Abstract

The Caspian Sea represents a strategically significant region in which both regional and extra-regional actors pursue their national interests. The pursuit of such interests has, in turn, generated tensions and shifting alliances. National interests are inherently influenced by national power, and the power-generating factors in the Caspian are closely aligned with Iran's geopolitical components. A state that succeeds in enhancing these geopolitical elements of power will be better positioned in alliance-building, regional and international relations, and ultimately in securing its national interests. Identifying Iran's geopolitical components in the Caspian and adopting appropriate strategies and policies to safeguard them enables a comprehensive understanding of threats and opportunities arising from geopolitical changes, particularly in countering the influence of regional and extra-regional powers. This study explores and identifies the key factors affecting Iran's national interests in the Caspian Sea. Drawing upon existing literature, both independent and dependent variables have been extracted, with the main objective being to determine the components and indicators influencing Iran's national interests in the Caspian across three dimensions: natural, political, and economic. The research is of a fundamental nature and employs a descriptive-analytical methodology. The statistical population consists of 80 experts selected through a census method based on the study's requirements. Data analysis was conducted using structural equation modeling. Findings reveal that the natural component (with seven indicators), the political component (with six indicators), and the economic component (with seven indicators) play decisive roles in realizing Iran's national interests in the Caspian. Attention to these indicators not only strengthens power-generating factors but also contributes to the enhancement of national security.

Keywords: National interests, Interests, Geopolitics, Caspian Sea, National security

منافع ملی جمهوری اسلامی ایران در دریاچه خزر با تأکید بر امنیت ملی

علی اصغر بیک بیلندی

دانشیار و عضو هیئت علمی دانشگاه عالی دفاع ملی، تهران، ایران.

Email: Ali.biek@yahoo.com

غلامرضا محمودی

دانشجوی دکتری تخصصی مدیریت دفاعی، دانشگاه فرماندهی و ستاد، تهران، ایران.

Email: rdam10043@gmail.com

چکیده

دریای خزر منطقه مهمی است که بازیگران منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای منافع ملی خود را در آن دنبال می‌کنند و تعقیب منافع، باعث تنش‌ها و یارگیری‌هایی در آن شده است. منافع ملی متأثر از قدرت ملی بوده و مؤلفه‌های قدرت‌آفرین در خزر با مؤلفه‌های ژئوپلیتیکی ایران همگرا است. کشوری که بتواند مؤلفه‌های قدرت‌آفرین ژئوپلیتیکی را ارتقا بدهد، در یارگیری، مناسبات منطقه‌ای و بین‌المللی و دستیابی به منافع ملی خود موفق است. شناسایی مؤلفه‌های ژئوپلیتیکی ایران در خزر و به‌کارگیری راهبردها و برنامه‌های مناسب جهت تحقق منافع منجر به شناخت تهدیدها و استفاده از فرصت‌ها متناسب با تغییرات ژئوپلیتیکی در مقابله بانفوذ قدرت‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای می‌گردد. در این مقاله مؤلفه‌های مؤثر بر منافع ملی ایران در دریای خزر بررسی و شناسایی شده و با استفاده از پیشینه‌های مرتبط متغیرهای ثابت و وابسته احصا گردیده که به همین منظور هدف اصلی این تحقیق، تعیین مؤلفه‌ها و شاخص‌های مؤثر بر منافع ملی جمهوری اسلامی ایران در خزر در سه عامل طبیعی، سیاسی و اقتصادی تعیین گردیده است؛ این تحقیق از نوع بنیادی با روش توصیفی، تحلیلی انجام شده. جامعه آماری ۸۰ نفر به‌صورت تمام‌شمار متناسب با ویژگی‌های تحقیق از بین صاحب‌نظران انتخاب شده‌اند. روش تجزیه و تحلیل داده‌ها بر اساس معادلات ساختاری بوده و نتایج تحقیق حاکی از آن است که مؤلفه طبیعی با ۷ شاخص، مؤلفه سیاسی با ۶ شاخص و مؤلفه اقتصادی با ۷ شاخص موجب تحقق منافع ملی ایران در خزر است، که توجه به این شاخص‌ها، با رشد مؤلفه‌های قدرت‌آفرین همراه و امنیت ملی را ارتقا خواهد داد.

کلیدواژه‌ها: منافع ملی، علایق ژئوپلیتیک، دریای خزر، امنیت ملی

مقدمه

بعد از اضمحلال شوروی، ژئوپلیتیک منطقه دریای خزر دستخوش تحولات بنیادین گردید و تغییراتی در ابعاد بین‌المللی در این منطقه ژئوپلیتیک ایجاد نمود؛ جایگزین شدن چهار جمهوری استقلال‌یافته در حوزه پیرامونی سواحل دریای خزر به جای شوروی، مرحله جدیدی را در سیاست خارجی ایران به وجود آورد؛ زیرا روابط دو کشور تا قبل از فروپاشی، نامتعادل و بر مبنای رابطه یک کشور جهان‌سومی با یک ابرقدرت بنا شده بود و به نفع همسایه قدرتمند شمالی رقم می‌خورد؛ ولی فروپاشی به این مفهوم پایان داد و نقش ایران در مناسبات منطقه‌ای دگرگون شد و تعداد کشورهای ساحلی دریای خزر را به همراه ایران به پنج کشور افزایش داده و ژئوپلیتیک این منطقه را تغییر داد.

منافع ملی در خارج از مرزها عبارت است از مکمل‌های فضایی و جغرافیایی مفروض در ماورای مرزها که به لحاظ ساختاری از تجانس برخوردار و به لحاظ کارکردی تأمین‌کننده نیازها و کاستی‌های کشور محسوب گردد (رومینا، ۱۴۰۳: ۴۳).

مؤلفه امنیت ملی ایران متأثر از موقعیت ژئوپلیتیکی کشور در منطقه است؛ به گونه‌ای که مناطق ژئوپلیتیک فعالی با کارکردهای گسترده و متعدد گرداگرد آن را فراگرفته و به صورت کانون جاذبه دیپلماسی درآورده است. این موقعیت نه تنها باعث تأثیرگذاری ایران در روند تحولات جهانی و منطقه‌ای می‌شود، بلکه کارکرد مناطق پیرامونی نیز می‌تواند مسائل ایران را تحت تأثیر قرار دهد (بیک بیلندی، ۱۳۹۵: ۲۲). بنابراین با توجه به قابلیت‌ها و مزیت‌های جغرافیایی و از سویی حضور و نفوذ کشورهای منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای در این دریا، تنگناهای جغرافیایی و نیاز کشورهای ساحلی خزر به توسعه مراودات ژئوپلیتیکی و تجارت جهانی، امنیت پایدار با داشتن برنامه و استفاده صحیح از فرصت‌های فرارو حاصل خواهد شد و موجب تحقق اهداف و هم‌افزایی در شاخص‌های ژئوپلیتیکی ایران در دریای خزر می‌گردد.

۱. کلیات

۱-۱. بیان مسئله

جایگاه ژئوپلیتیک به معنای اعتبار و جایگاهی است که به یک بازیگر حاکمیتی فرصت می‌دهد تا از توان و قدرت مرئی و نامرئی خود استفاده نموده و به صورت عینی یا غیرعینی بر هندسه قدرت پیرامونی و فرا پیرامونی خود اثرگذار باشد. اکثر دانشمندان ژئوپلیتیک معتقد هستند، منزلت (جایگاه) ژئوپلیتیک رابطه مستقیم با وزن ژئوپلیتیک (حاصل برآیند نیروها و عوامل مثبت و منفی در قدرت ملی) کشورها در سیستم جهانی و منطقه‌ای دارد. یعنی هرچه قدر وزن ژئوپلیتیک یک کشور مثبت‌تر باشد منزلت و اعتبار عمومی آن بازیگر در صحنه بین‌الملل بیش‌تر شده و به طبع آن، بازیگری آن کشور را در هندسه قدرت جهانی افزایش خواهد داد (عزتی، ۱۳۹۰: ۵۷).

امنیت ملی با توجه به نوع، میزان، سمت و سوی تهدیدهای نظامی، عوامل محیطی، ژئوپلیتیک، روندها، پیش‌ران‌ها، متأثر از ارتقای جایگاه ژئوپلیتیک خواهد بود؛ لذا کشور برای جلوگیری از کاهش وزن و انزوای ژئوپلیتیک و ارتقای منزلت و جایگاه خود نیازمند به استفاده از تمامی مؤلفه‌های قدرت‌آفرین مورد علاقه در حوزه‌های ژئوپلیتیکی پیرامونی بوده که سیاست‌مداران دفاعی کشور با استفاده از آن بتوانند به این مهم دست یابند که یکی از این حوزه‌های مهم دریای خزر است (بیک‌بیلندی، ۱۳۹۸: ۳۸۹).

موقعیت ممتاز ژئوپلیتیکی ایران، وجود کشورهای معاند در منطقه خزر، عدم دسترسی کشورهای حوزه خزر به آب‌های آزاد و تمایل کشورها به برقراری روابط اقتصادی بیش‌تر و از سویی وجود انرژی فسیلی در این منطقه و سایر قابلیت‌ها سبب شده دغدغه‌ای برای محققان ایجاد و مسئله اصلی پژوهش «چه عواملی بر منافع ملی جمهوری اسلامی ایران در دریای خزر در حوزه امنیت ملی مؤثر است» تبیین گردد.

۱-۲. اهمیت و ضرورت تحقیق

در خصوص اهمیت و ضرورت انجام این تحقیق موارد زیر مورد تأکید است:

۱. برداشت صحیح و اصولی از عوامل ژئوپلیتیک حوزه خزر با کارکردهای متفاوت، در قالب عوامل محیطی می‌تواند موجب تأمین منافع ملی گردد؛
۲. به تصمیم‌گیری مسئولان حوزه استراتژیکی در خصوص اخذ تدابیر و راهبردهای امنیتی کمک نماید؛
۳. زوایای ناشناخته حضور هرچه بیشتر کشورهای فرامنطقه‌ای را روشن و عوامل موردعلاقه جهت توجه به این منطقه را آشکار می‌نماید؛
۴. استفاده کافی نبرد از وزن ژئوپلیتیک در حل مسائل امنیتی در حوزه خزر؛
۵. کاهش نفوذ ژئوپلیتیک و تضعیف امنیت ملی به‌ویژه در حوزه خزر؛
۶. استفاده کافی نبرد از منابع اقتصادی این حوزه بر اساس سهم منطقی.

۱-۳. پیشینه تحقیق

برای بررسی‌ها تحقیقی که ارتباط مستقیم با عنوان این مقاله داشته باشد، انجام نشده است، اما چند تحقیق که تا اندازه‌ای با موضوع ارتباط دارد به شرح زیر آمده است:

«بیک بیلندی» (۱۳۹۵) در مقاله «تأثیر عوامل ژئوپلیتیک خزر بر تدوین راهبرد دفاعی ایران» عوامل مؤثر ژئوپلیتیک بر مسائل دفاعی را در ابعاد طبیعی، انسانی، اقتصادی، سیاسی، رژیم حقوقی، نظامی و زیست‌محیطی بحث نموده است.

«فضل‌الله نوذری» (۱۳۹۱) در رساله «تعیین عوامل ژئوپلیتیک حوزه دریای عمان و تأثیر آن بر راهبرد دفاعی-امنیتی ایران» عامل سیاسی ژئوپلیتیک دریای عمان، ساختار و نظام سیاسی، احزاب و گروه‌های سیاسی، هویت ملی و سابقه تاریخی ملت، انسجام اجتماعی، فرهنگی و سیاسی، اقلیت‌های قومی مذهبی، اختلافات مرزی و ادعاهای ارضی، قاچاق کالا و مواد مخدر بحث نموده است.

رضا کمالی (۱۳۹۷) در رساله «عوامل ژئوپلیتیکی عربستان بر راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران» در عامل سیاسی استحکام و کارآمدی روابط بین‌الملل کشورها در منطقه و نظام بین‌الملل، نقش بازیگران و سازمان‌ها و نهادهای بین‌الملل، علایق ژئوپلیتیک بازیگران منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای، عضویت و نفوذ در اتحادیه‌های سیاسی منطقه‌ای و بین‌المللی، ساختار سیاسی حکومت، احزاب و نهادهای سیاسی، هویت ملی و سابقه تاریخی، انسجام اجتماعی، فرهنگی و سیاسی، اقلیت‌های قومی مذهبی، اختلافات مرزی و ارضی بحث نموده است.

رضا ریوندی (۱۳۹۸) در رساله «الگوی ارتقای جایگاه ژئوپلیتیک جمهوری اسلامی ایران در سطح منطقه با تأکید بر نیازهای امنیتی» در بُعد تحقق منافع ملی در خارج از مرزها با مؤلفه‌های طبیعی، اقتصادی و سیاسی بحث نموده است.

۱-۳-۱. اشتراک پیشینه‌ها

۱. اغلب آن‌ها زمینه ورود به بحث مطالعات و پژوهش را فراهم نموده‌اند؛
۲. در احصاء مؤلفه‌های اثرگذار بر عوامل مؤثر بر منافع ایران مؤثر بودند؛
۳. در روش تجزیه و تحلیل داده‌ها اشتراک وجود دارد.

۱-۳-۲. افتراق با پیشینه‌ها

تفاوت عمده پیشینه‌های مطرح شده با این پژوهش فقط بررسی یکی از عوامل مرتبط با ژئوپلیتیک، سیاست، امنیت، دفاع، اقتصاد و یا وضعیت رژیم حقوق دریای خزر بوده و هیچ‌کدام از پیشینه‌ها به بحث جامع در خصوص تبیین عوامل مؤثر بر منافع ملی ایران در دریای خزر در حوزه امنیت ملی ایران ورود ننموده‌اند.

همچنین محققان ضمن برجسته کردن امنیت ملی و مبانی دفاعی دریای خزر، تعامل سیاسی، اقتصادی و طبیعی را در ابعاد و مؤلفه‌های قدرت‌ساز مورد علایق بحث می‌نمایند.

۱-۴. سؤال‌های تحقیق

۱-۴-۱. سؤال اصلی

چه عواملی بر منافع ملی ایران در دریای خزر در حوزه امنیت ملی مؤثر هستند؟

۱-۴-۲. سؤال‌های فرعی

۱. مؤلفه‌های مؤثر بر منافع ملی ایران در دریای خزر که موجب ارتقای امنیت ملی می‌گردند، کدامند؟

۲. شاخص‌های هر مؤلفه از منافع ملی ایران در دریای خزر که موجب ارتقای امنیت ملی می‌گردند، کدامند؟

۳. روابط بین مؤلفه‌ها و شاخص‌های تأثیرگذار بر منافع ملی ایران در دریای خزر که موجب ارتقای امنیت ملی می‌گردند، کدامند؟

۱-۵. هدف‌های تحقیق

۱-۵-۱. هدف اصلی

تبیین مؤلفه‌ها و شاخص‌های مؤثر بر منافع ملی ایران در دریای خزر با تأکید بر امنیت ملی.

۱-۵-۲. هدف‌های فرعی

۱. تبیین مؤلفه‌های مؤثر بر منافع ملی ایران در دریای خزر که موجب ارتقای امنیت ملی می‌گردند؛

۲. تبیین شاخص‌های هر مؤلفه از منافع ملی جمهوری اسلامی ایران در دریای خزر که موجب ارتقای امنیت ملی می‌گردند؛

۳. تبیین روابط بین مؤلفه‌ها و شاخص‌های تأثیرگذار بر منافع ملی ایران در دریای خزر که موجب ارتقای امنیت ملی می‌گردند.

۱-۶. روش‌شناسی تحقیق

پژوهشگران با استفاده از روش توصیفی-همبستگی با رویکرد ترکیبی (کمی-کیفی) به اجرای تحقیق پرداختند. نوع تحقیق موردی-زمینه‌ای است و برای گردآوری داده‌ها از هر دو روش میدانی و کتابخانه‌ای استفاده شد. قلمرو تحقیق از نظر مکانی حوزه دریای خزر، از نظر زمانی (از نظر زمان بررسی، در دهه اخیر) و از نظر کاربرد، تا پایداری نتیجه تحقیق با نگاهی به آینده بود و از نظر موضوعی نیز مبتنی بر علوم دفاعی و راهبردی است. ابزار گردآوری داده‌ها فیش‌برداری، توزیع پرسش‌نامه و مصاحبه بوده که با توجه به تخصصی بودن موضوع، جامعه آماری به صورت هدفمند از بین خبرگان نظامی و غیرنظامی که دارای ویژگی‌های زیر باشند، انتخاب گردید:

۱. دارای سابقه خدمت در مشاغل راهبردی و یا در جایگاه سرلشکری؛
۲. دارای آثار علمی و پژوهشی و آشنا به محیط مورد مطالعه؛
۳. آشنایی مناسب با مسائل راهبردی و ژئوپلیتیکی؛
۴. دارای مدرک تحصیلی دکتری یا دانشجوی دکتری مرتبط با موضوع؛
۵. دارای تجربه خدمت در یکی از کشورهای حاشیه حوزه خزر.

با توجه به این ویژگی‌ها، جامعه آماری به صورت هدفمند ۸۰ نفر انتخاب و به علت محدود بودن جامعه آماری، جامعه نمونه نیز منطبق با جامعه آماری تمام‌شمار و همان ۸۰ نفر است. نوع آمار به کار رفته از نوع ناپارامتریک و برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از آمارهای توصیفی (مثل فراوانی، میانگین و غیره) و از آمارهای استنباطی (مثل ضریب تعیین استاندارد، ضریب تعیین مسیر، بارعاملی و غیره) استفاده گردیده است. مقدار بار عاملی مورد قبول در این تحقیق بیش از $0/6$ در نظر گرفته شده است.

با توجه به اینکه تعداد خبرگان و نظردهندگان ۸۰ نفر بودند برای روایی بالا، مقدار قابل قبول ضریب بالاتر از $0/75$ مد نظر قرار گرفت؛ بنابراین گویه‌هایی که دارای ضریب کم‌تر از مقدار مزبور بودند حذف شدند. این بدان معنی است که برای تأیید هر گویه، حداقل ۷۱ نفر از ۸۰ نفر صاحب نظر باید آن گویه را مرتبط با شاخص برآورد نمایند.

برای پایایی از روش آلفای کرومباخ استفاده گردید، به طور کلی مقدار آلفای کم‌تر از $0/6$ غیرقابل قبول، آلفای $0/7$ تا $0/8$ خوب، $0/8$ تا $0/9$ خیلی خوب و آلفای بالاتر از $0/9$ بیانگر پایایی عالی ابزار سنجش در نظر گرفته شد که پایایی پرسش‌نامه برای عامل طبیعی $0/956$ ، عامل اقتصادی $0/920$ و عامل سیاسی $0/853$ مورد تأیید قرار گرفت.

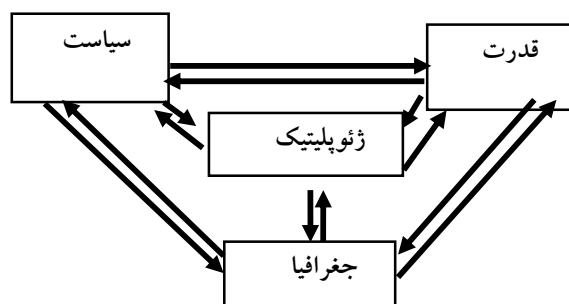
۲. مبانی نظری تحقیق

۲-۱. منطقه ژئوپلیتیک

بخشی از سطح سیاره زمین و یا کشورها و واحدهای سیاسی- فضایی هم‌جوار، اعم از فضای خشکی یا آبی یا تلفیقی، که بر اساس ترکیب عوامل سیاسی و جغرافیایی دارای تجانس و هویت مشخص و یا کارکرد مشترک بوده و از سایر مناطق و نواحی مجاور متمایز گردد (حافظ‌نیا، ۱۳۸۵: ۱۱۱).

۲-۲. ژئوپلیتیک

حافظ‌نیا معتقد است: ژئوپلیتیک عبارت است از «علم مطالعه روابط متقابل جغرافیا، قدرت و سیاست و کنش‌های ناشی از ترکیب آن‌ها با یکدیگر».

نمودار ۱: مدل ژئوپلیتیک (حافظ‌نیا، ۱۳۸۵: ۳۷)

در این مدل، جغرافیا در سه حوزه فضا، محیط و انسان‌ها مورد توجه قرار گرفته است؛ در حوزه فضا، تعامل‌های فضایی، حوزه نفوذ، سیستم‌ها و ساختارهای فضایی مد نظر است. در حوزه محیط، ویژگی‌ها و عوامل محیط طبیعی و مصنوعی مورد توجه است. در حوزه انسان‌ها خصلت‌ها و کارکردهای گروهی، ویژگی‌های مردم‌شناسی، فرهنگی، اجتماعی، اخلاقیات و غیره مد نظر است (حافظ‌نیا، ۱۳۸۵: ۳۸).

۲-۳. عوامل ژئوپلیتیک

هرگاه عوامل یک واحد جغرافیایی با مؤلفه‌های قدرت برخورد نماید، تعاملات ایجادشده به‌صورت کنشی و واکنشی، بر سیاست‌ها و تصمیم‌گیری‌های کشور مؤثر بوده که به آن عامل ژئوپلیتیک می‌گویند.

۲-۴. منزلت ژئوپلیتیک

وزن ژئوپلیتیک حاصل برآیند نیروها و عوامل مثبت و منفی در قدرت ملی است، هرچقدر وزن ژئوپلیتیک یک کشور مثبت‌تر باشد منزلت و اعتبار عمومی آن کشور بین سایر کشورها اعم از بزرگ‌تر، هم‌تراز یا کوچک‌تر بیش‌تر می‌شود و هر اندازه اعتبار و منزلت افزایش یابد همان اندازه فرصت‌های جدید قدرت مرئی یا نامرئی برای اثرگذاری عینی و ذهنی بر فرایندها، تصمیم‌سازی‌ها، اقدامات و رفتارها در مقیاس‌های مختلف منطقه‌ای و جهانی فراهم می‌آید (بیک‌بیلندی، ۱۳۹۵: ۱۲۱).

۲-۵. علایق ژئوپلیتیک

مکمل‌های فضایی و جغرافیایی مفروض در ماورای مرزها به لحاظ ساختاری از تجانس برخوردار و به لحاظ کارکردی تأمین‌کننده نیازها و کاستی‌های یک کشور محسوب گردد. به‌نوعی زیربنای علایق و منافع ملی کشورها را تشکیل می‌دهد و ناظر بر مواردی هست که با تمام یا بخشی از خصیصه‌های طبیعی و انسانی کشور همگونی دارند و یا مواردی که

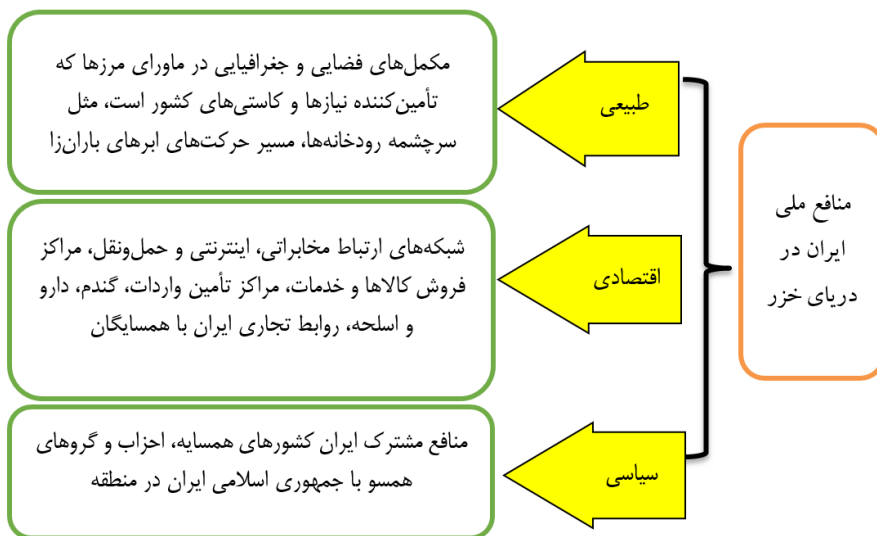
تأمین‌کننده احتیاجات کشور در ابعاد مختلف هستند، و کشور به آن‌ها علاقه دارد (حافظنیا، ۱۳۹۶: ۱۶۵).

۲-۶. امنیت ملی

امنیت ملی در هر جامعه‌ای به مفهوم آن است که کشور از خطر تهدیدهای نظامی و غیره در امان باشد. یک جامعه در صورتی می‌تواند امنیت ملی داشته باشد که علاوه بر داشتن قابلیت‌های نسبی لازم سیاسی، اقتصادی، علمی، فناوری، انسانی، عمق راهبردی و رهبری قوی، نیروهای مسلح آن جامعه از توان رزمی برتر برای پاسخ‌گویی به تهدیدهای نظامی علیه کشور برخوردار باشند (تهامی، ۱۳۹۰: ۹۰)؛ از آنجاکه قدرت، عامل اصلی بقای کشورها و دولت‌ها بوده و کشورهایی اقدام به تقویت و توسعه مؤلفه‌های مؤثر بر قدرت خود نمایند قادر خواهند بود حیات، بقا و پیشرفت خود را در فضای آنارشیک نظم بین‌الملل تأمین و تضمین نمایند (نجفی، ۱۳۹۹: ۳۲).

۲-۷. چهارچوب نظری تحقیق

محققان در این پژوهش ذهن خود را به عواملی که دارای ظرفیت‌های بالفعل و بالقوه مرتبط با موضوع هستند، معطوف نموده و از درگیر کردن اندیشه خود به تقسیم‌بندی‌های اعتباری و قیود مرسوم که برای تعیین عوامل و موضوعات ژئوپلیتیک رایج است، پرهیز می‌نمایند. عوامل اثرگذار بر منافع ملی بر بنای نظر محمدرضا حافظنیا به نقل از علی‌اصغر بیک‌بیلندی مد نظر خواهد بود (بیک‌بیلندی، ۱۳۹۵: ۲۷) که محققین عوامل اثرگذار بر منافع ملی را برابر همین نظر در سه مؤلفه طبیعی، اقتصادی و سیاسی که مبنای مکمل‌کننده علایق ژئوپلیتیکی در این حوزه هستند، دسته‌بندی نموده و مبنای تدوین چهارچوب نظری (نمودار ۲) قرار داده‌اند.

نمودار ۲: چهارچوب نظری تحقیق

۲-۲-۱. عوامل طبیعی

سرچشمه دریای خزر: با بیش از ۱۳۰ رودخانه، سالیانه حدود ۳۰۰ کیلومتر مکعب آب وارد این دریا می‌شود. بزرگ‌ترین آن‌ها عبارتند از ولگا، اورال، کورا، ترک، سفیدرود، سولاک، سمور و گرگان‌رود. مجموع حوضه آبریز خزر ۵/۳ میلیون کیلومتر مربع است؛ که تنها ۸٪ از آن از حوضه آبریز واقع در ایران تأمین می‌شود. رودخانه ولگا ۸۵٪، کورا ۴٪، اترک و سمور ۴٪، اورال ۳٪ و بقیه رودهای سولاک، سفیدرود و ارس حدود ۴٪ از آبدهی کل رودخانه‌ای به دریای خزر را دارا هستند (کلاتری، ۱۳۹۵: ۶۷).

در ایران بیش‌تر رودهایی که به دریای خزر می‌ریزند از دامنه‌های شمالی «کوه‌های البرز» سرچشمه گرفته‌اند که مهم‌ترین آن‌ها، عبارت‌اند از: «ارس» که سرچشمه آن «کوه‌های هزار برکه» در «ترکیه» است. سفیدرود یا قزل-اوزن از کوه‌های چهل چشمه کردستان سرچشمه می‌گیرد. رودهای چالوس، هزار، تَجَن، نکا و گرگان‌رود نیز از رودخانه‌های بزرگ این

منطقه‌اند. رود اترک نیز که از کوه‌های هزار مسجد سرچشمه می‌گیرد در جنوب شرقی به دریای خزر می‌ریزد (صفوی، ۱۳۹۶).

آب‌وهوا: سامانه‌های آب‌وهوایی حومه دریای خزر عبارت‌اند از:

۱. سامانه پرفشار سیبریایی نوار شمالی بارش باران، برف و کاهش دما به همراه دارد؛
۲. سامانه باران‌زای مدیترانه‌ای از غرب وارد و ریزش باران یا برف دارد؛
۳. سامانه کم‌فشار جنوبی از جنوب و جنوب غرب وارد می‌شود (احمدی‌پور، ۱۳۹۳: ۱۵۴).

در شمال ایران بادهای باران‌آور زیادی می‌وزند. وقتی به کوه‌های البرز برخورد می‌کنند اغلب نمی‌توانند خود را به جنوب این کوه‌ها برسانند. برای همین در ناحیه شمالی بارندگی زیادی صورت می‌گیرد (محمدزاده، ۱۳۹۶: ۱۲۱).

ناهمواری‌ها: کوه‌های شمالی ایران، بخشی از چین‌خوردگی‌های بزرگ آلپ- هیمالیا است که از دنباله کوه‌های قفقاز از آرارات در خاک ترکیه شروع و از غرب به شرق به کوه‌های هندوکش در افغانستان پیوندیافته و شامل کوه‌های آذربایجان در شمال غربی، البرز در مرکز و کوه‌های خراسان در مشرق را دربر می‌گیرد. سلسله جبال البرز مانند سدی عظیم به طول تقریبی ۶۰۰ کیلومتر میان دریای خزر و فلات مرکزی ایران واقع شده است (محمدزاده، ۱۳۹۶: ۳۴).

۲-۷-۲. عامل اقتصادی

شبکه‌های ارتباط مخابراتی-اینترنتی: در نظام نوین جهانی، ما در عصر رسانه‌ها زندگی می‌کنیم؛ عصری که در آن رسانه‌های گروهی و شبکه‌های ارتباطی جزو جدایی‌ناپذیر زندگی هستند. رسانه‌ها و شبکه‌های ارتباطی با اتخاذ سیاست‌های متفاوت ارتباطی، توسعه فرهنگی کشورها را تسهیل و تسریع می‌کنند. امروزه جامعه‌ای توسعه‌یافته تلقی می‌شود که بتواند در کنار توسعه شاخص‌های اجتماعی و اقتصادی، بر معیار آموزش و اطلاعات و در حقیقت عنصر دانایی اجتماعی تأکید کند؛ رسانه‌های توسعه‌مدار، راه توسعه را هموار می‌سازند تا

مردم با استفاده از آن‌ها درباره جهان پیرامون خویش آگاهی درست یابند. درحالی‌که رسانه‌های مخرب و محافظه‌کار راه را پیچیده می‌سازند و با کاهش امید مردم در فرایند توسعه، از شادابی آن‌ها کاسته و افکار عمومی را کلاف سردرگمی می‌سازند که نیل به پیشرفت را در مخیله مردم از بین می‌برند (زهرائیان، ۱۳۹۶: ۸۹). استفاده از اینترنت و برخی از سایت‌ها که باعث تعامل افراد در قالب خاص شده است؛ اگر کنترل شده و با شناخت باشد نه تنها تأثیرات مثبتی دارد بلکه سبب تقویت ارتباطات می‌شود پس نقش شبکه‌های اجتماعی نقش غیرقابل انکار و مهمی در دنیای امروزی به‌ویژه در دنیای دیجیتال دارد. اگر شبکه‌های اجتماعی با مدیریت و نظارت داخلی در کشور با شرایط بومی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران راه‌اندازی شود به مراتب مفیدتر و تأثیرگذارتر از شبکه‌های فیسبوک و توئیتر است (زهرائیان، ۱۳۹۶: ۱۰۱). اگر جمهوری اسلامی ایران تمایل دارد افکار جامعه مخاطب و هم‌سو خود را در دنیای خارج از مرزها به سمت حقانیت هدایت نماید و در منطقه و حتی فرمانطقه نفوذ ژئوپلیتیکی داشته باشد باید به سمتی حرکت کند که خود دارنده دیتاسترها و سازنده شبکه‌های اجتماعی پرتعداد باشد تا بتواند مبانی ارزشی و معنوی را برای مخاطبین خارج از کشور ترویج نماید (ریوندی، ۱۳۹۸: ۱۴۵).

شبکه حمل‌ونقل: ایران، ازجمله کشورهایی است که به لحاظ قرارگرفتن در موقعیت جغرافیایی بسیار مناسب از مزایای ترانزیتی خوبی بهره‌مند بوده و با گسترش شبکه حمل‌ونقل و ارتباط مطمئن و کارآمد می‌تواند از این مزایای در راستای افزایش درآمدهای ارزی و ارتقای موقعیت استراتژیک خود در منطقه به نحو مطلوب استفاده کند. در شمال ایران دریای خزر قرار دارد که بهترین پل ارتباطی میان کشورهای ایران، روسیه، قزاقستان، ترکمنستان و آذربایجان است و می‌تواند نقش مهمی در تجارت میان این کشورها ایفا کند. به عبارتی می‌توان گفت ارتباط ایران با ۱۵ کشور جهان از طریق مرزهای آبی و خاکی برقرار می‌شود و درعین‌حال نیز ایران به‌نوبه خود می‌تواند به‌عنوان پل ارتباطی میان این کشورها (با یکدیگر و سایر مناطق جهان) ایفای نقش نماید. مهم‌ترین شرط ورود کشورها به تجارت بین‌الملل داشتن مزیت ترانزیتی است.

یکی از بهترین مزیت‌ها داشتن حمل‌ونقل دریایی است. با توجه به اهمیت حمل‌ونقل دریایی در شکل‌گیری تجارت بین‌الملل کشور جمهوری اسلامی ایران دارای مزیت دسترسی به آب‌های بین‌المللی، صدور انرژی نفت و گاز، دارا بودن نیروی متخصص، قرارگیری در مسیر دالان‌های شرق غرب و شمال و جنوب است. ارتباط کشورهای آسیای میانه با خلیج فارس و همچنین برقراری رابطه تجاری بین شرق آسیا با کشورهای اروپایی از طریق ایران بسیار مقرون به صرفه است (خداقلی‌پور، ۱۳۹۶: ۲۴).

مراکز فروش کالاها و خدمات (بازارهای نفتی): عرضه و تقاضا دو عامل اصلی و بنیادی در هر بازار از جمله بازار نفت جهان به حساب می‌آید، بزرگ‌ترین بازیگران بازار نفت نیز به طور طبیعی باید ظرفیت و امکانات بسیار بالایی در عرضه یا تقاضا یا هر دو بخش برخوردار باشند (Harvey, 2015: 19).

فراتر از عوامل بنیادی بازار نفت و مجموعه نیروهای مرتبط با آن، مسئله پیوند بازار نفت جهان با بازارهای مالی و به‌ویژه نرخ دلار در برابر دیگر ارزهای معتبر جهانی را نیز باید در نظر گرفت. در شرایط امروز، عمده معاملات در بازار نفت جهان با دلار صورت می‌پذیرد و نوسان ارزش دلار در بازار به طور طبیعی به سرعت بر بهای نفت اثر خود را نشان می‌دهد (Bromley & Busby, 2017: 65). نفت یک خصیصه کارکردی دارد؛ بنابراین هر تحولی در ارتباط با تولید، توزیع صادرات نفت در جهان باشد، ایران نقش‌آفرینی ذاتی در آن دارد (حافظ‌نیا، ۱۳۹۶: ۳۲۷).

ظرفیت‌های بی‌شمار اوراسیا، شانگهای و بریکس: در کنار برگزاری نمایشگاه‌ها، اعزام رایزنان بازرگانی و غیره، عضویت ایران در پیمان‌های منطقه‌ای نیز از دیگر عواملی بود که موجب رشد روابط تجاری کشور شد؛ نهایی شدن تجارت آزاد با اتحادیه اقتصادی اوراسیا و شانگهای دو نمونه از پیمان‌هایی هستند که عضویت ایران در آن‌ها یک گام مهم برای درهم‌تنیدن روابط اقتصادی ایران با سایر کشورها محسوب می‌شود. سازمان همکاری‌های شانگهای هشت عضو اصلی شامل هند، قزاقستان، چین، قرقیزستان، پاکستان، روسیه، تاجیکستان و ازبکستان داشت که ایران نیز از ۲۶ شهریورماه ۱۴۰۰ در بیست و یکمین اجلاس سران این سازمان به عنوان

نهمین عضو رسمی معرفی شد؛ این سازمان که از نظر فعالان اقتصادی به عنوان قدرت اقتصادی جهانی و منطقه‌ای شناخته می‌شود، توانست فرصت‌های خوبی را برای توسعه مبادلات تجاری و افزایش صادرات برای ایران فراهم کند؛ همچنین نهایی شدن توافق‌نامه تجارت آزاد با اتحادیه اقتصادی اوراسیا (شامل ۵ کشور روسیه، قزاقستان، بلاروس، ارمنستان و قرقیزستان) نه تنها بازاری با حجم بیش از ۳۰۰ میلیارد دلار در مقابل ایران قرار داده؛ بلکه تأثیر چشمگیری را بر آمار تجاری ایران گذاشته و با توجه به روابط مناسبی که ایران با همسایگان خود برقرار کرده است، دستاوردهای قابل توجهی را می‌تواند به همراه داشته باشد. از سویی دیگر این توافق‌نامه می‌تواند راه را برای افزایش تعاملات تجاری با کشورهای اروپایی نیز هموار کند. همچنین عضویت در بریکس نیز می‌تواند اثر قابل توجهی بر افزایش تعاملات با کشورهای عضو داشته باشد؛ در میان اعضای بریکس، عربستان، امارات متحده عربی و روسیه همسایه ایران محسوب می‌شود که مزایای عضویت در بریکس را دوچندان می‌کند. کارشناسان معتقدند عضویت در بریکس فرصتی است که در اختیار کشور قرار گرفته و با سیاست‌گذاری صحیح از جمله در بخش تأمین زیرساخت‌ها و رفع موانع صادرات می‌تواند به دستاورد جهش صادرات و افزایش تجارت تبدیل شود (شفیعی، ۱۳۹۸: ۲۷).

۲-۳. عامل سیاسی: منافع مشترک ایران و کشورهای همسایه

آمریکا در ۵۰ سال گذشته در هر ۲/۵ سال یک‌بار حمله نظامی در یکی از کشورهای جهان داشته و هم‌اکنون صدها هزار نیروی آمریکایی در تمام جهان به‌ویژه منطقه راهبردی جنوب غرب آسیا مستقر هستند که اهمیت آمریکا در ایجاد پایگاه‌های ثابت در منطقه پیرامونی ایران را اثبات می‌نماید (مسیبی ملک خلیل و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۲۸). بنابراین در قبال این سیاست می‌تواند منافع مشترک ایران با کشورهای همسایه به‌ویژه حوزه خزر دقیقاً مورد واکاوی و بهره‌برداری قرار گیرد.

منافع مشترک ایران و ترکمنستان: جمهوری اسلامی ایران به دلایل ذیل بایستی به ایجاد برقراری ارتباط با ترکمنستان اهمیت داده و بدان توجه نماید:

۱. وجود حدود ۱۰۰۰ کیلومتر مرز مشترک؛
 ۲. تأثیرات مثبت یا منفی اوضاع ترکمنستان در امنیت داخلی ایران؛
 ۳. اعتقاد به همکاری‌های منطقه‌ای و پیشبرد توسعه اقتصاد منطقه‌ای؛
 ۴. مسلمان بودن اکثریت جمعیت ترکمنستان و اشتراکات مذهبی؛
 ۵. ریشه‌های تاریخی و فرهنگی که خودبه‌خود موجب نزدیکی دو ملت می‌شود؛
- همچنین دلایل توجه ترکمنستان به برقراری ارتباط با ایران را می‌توان در موارد ذیل ذکر نمود:

۱. وابستگی شبکه آبی دو کشور در مناطق مرزی (رودخانه اترک و سد دوستی)؛
۲. استفاده از وزنه ایران برای برقراری توازن سیاسی در منطقه؛
۳. استفاده از امکانات و توانمندی‌های اقتصادی جهت بازسازی اقتصاد ملی؛
۴. اشتراکات تاریخی، مذهبی و فرهنگی.

از زمان فروپاشی شوروی، همکاری‌های اقتصادی میان دو کشور ایران و ترکمنستان وجود داشته این همکاری‌ها در زمینه انتقال انرژی (گاز)، اقلام (مانند پنبه)، ارتباطات، حمل و نقل و حتی همکاری در سازمان‌های اقتصادی منطقه و جهانی (مانند اکو) دیده می‌شود. در تحلیل و بررسی صادرات گاز ترکمنستان به ایران باید گفت که ایران به‌عنوان یکی از همسایگان ترکمنستان، به دلایل جغرافیایی و اقتصادی می‌تواند سهم مهمی در روند توسعه همکاری‌های دوجانبه داشته باشد که عبارتند از: توان بالا در خدمات مهندسی نفت و گاز، هم‌جواری با کشورهای مصرف‌کننده گاز، دارا بودن مصرف انرژی در مناطق مختلف کشور، امکان معاوضه گاز، دسترسی به آب‌های آزاد و سهولت رساندن نفت گاز به بازارهای بین‌المللی، دانش فنی و نیروی متخصص، تمایل ترکمنستان به کاهش وابستگی به سیستم انحصاری گاز روسیه (ریوندی؛ ۱۳۹۸: ۱۱۷).

منافع مشترک ایران و قزاقستان: ازجمله مهم‌ترین وابستگی‌های جغرافیایی و ژئوپلیتیک ایران و قزاقستان، مزیت‌های موقعیت ژئوپلیتیک ایران برای دسترسی و ارتباط این کشور به آب‌های آزاد و برعکس موقعیت قزاقستان برای ارتباط ایران با دیگر کشورهای منطقه و نیز اروپا است. پیوستن قزاقستان به سازمان اکو، گسترده‌ترین همکاری اقتصادی این کشور با ایران به حساب می‌آید. تقویت اکو و برطرف کردن نقاط ضعف و آسیب‌های آن به منظور کارایی بیشتر می‌تواند گامی مؤثر در تقویت روابط به حساب آید. مزیت عضویت قزاقستان در اکو این است که این سازمان امکان واقعی دسترسی به مسیرهای دریایی را در دریای مدیترانه و خلیج فارس و دریای عمان برای این کشور فراهم می‌سازد (ریوندی؛ ۱۳۹۸: ۱۲۱).

قزاق‌ها توجه ویژه‌ای به موضوع حمل‌ونقل بین ایران و قزاقستان نشان می‌دهند خط‌آهن سه کشور ایران- ترکمنستان- قزاقستان تأثیر خوبی بر روابط تجاری دو کشور ایران و قزاقستان خواهد داشت.

ترانزیت: قزاقستان در میان کشورهای حوزه CIS (کشورهای مستقل مشترک‌المنافع) رتبه دوم را در ترانزیت کالا از خاک ایران دارد. این کشور به عنوان بزرگ‌ترین قطب تولیدکننده گندم در جهان است. عمده همسایه‌های ایران ازجمله کشورهای عربی خریدار گندم قزاقستان هستند که ایران می‌تواند در ترانزیت و صادرات این محصول به کشورهای یادشده مؤثر باشد (ریوندی؛ ۱۳۹۸: ۱۲۱).

انرژی و خطوط انتقال انرژی: ایران یکی از غنی‌ترین تولیدکنندگان نفت و گاز در منطقه است. زیرساخت‌ها، پالایشگاه‌ها و خطوط انتقال انرژی امتیاز مناسبی جهت ارائه نقش فعال برای ایران در منطقه ایجاد کرده است. وجود خطوط لوله شمال به جنوب و هم‌جواری ایران با آسیای مرکزی، فرصت خوبی در معامله خریدوفروش با این جمهوری‌ها فراهم آورده است، موقعیتی که می‌توان در تعمیق پیوندهای سیاسی و اقتصادی و ارائه یک بازی فعال استفاده کرد (اسدی‌کیا، ۱۳۹۸: ۲۱).

نقشه (۱)، مسیرهای انتقال نفت و گاز را در دالان حمل‌ونقل شمال و جنوب نشان می‌دهد که مسیر پررنگ (مشخص شده با ستاره) از مسکو آغازشده و از کشورهای آذربایجان، ایران

و در نهایت به بندر بمبئی ختم می‌شود. مسیر نقطه چین نیز از مسکو شروع و یا طی نمودن شمال اروپا و اقیانوس اطلس شرقی وارد مدیترانه و دریای سرخ و اقیانوس هند شده و به هندوستان ختم می‌گردد. که به وضوح آسانی و مقرون به صرفه بودن مسیر ایران و را نشان می‌دهد.

نقشه ۱: راه‌های انتقال انرژی از روسیه شبه قاره هند

منافع مشترک ایران و روسیه: مهم‌ترین وابستگی‌های جغرافیایی و ژئوپلیتیک ایران و روسیه، مزیت‌های موقعیت ژئوپلیتیک ایران برای دسترسی و ارتباط این کشور به آب‌های آزاد است. بعد از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، حکومت ضدآمریکایی ایران، اشرافیت ایران بر تنگه هرمز، علایق مسکو برای نزدیکی به تهران را دوچندان نمود. تحلیلگران روسی، نزدیکی به ایران را سبب افزایش هزینه‌های امنیتی غرب و به نفع خود تلقی می‌کنند. به نظر آنان هرچه روسیه به کشورهای اصولگرا و ضد غربی نزدیک شود، غرب ناچار است هزینه بیشتری برای بازدارندگی از جنوب بپردازد.

از طرفی تلاش مشترک ایران و روسیه برای حفظ ثبات سیاسی و امنیتی در منطقه حوزه خزر سبب توسعه اعتماد متقابل میان دو کشور شده است. از طرفی برخورد خصمانه غرب

به‌ویژه آمریکا با هر دو کشور، مواضع سیاسی این دو کشور را نزدیک‌تر نمود (کولایی؛ ۱۳۹۲: ۲۷۹).

توافق همکاری بلندمدت ایران و روسیه با عنوان معاهده مشارکت جامع همکاری‌های راهبردی دو کشور مشتمل بر یک مقدمه و ۴۷ (چهل و هفت) ماده در شهر مسکو در ۲۸ دی‌ماه ۱۴۰۳ هجری شمسی برابر با ۱۷ ژانویه ۲۰۲۵ میلادی، در دو نسخه اصلی به زبان‌های فارسی، روسی و انگلیسی با سفر هیئت ایرانی به ریاست دکتر مسعود پزشکیان و هیئت روسی به ریاست ولادیمیر پوتین منعقد و در بخش انرژی صلح‌آمیز هسته‌ای، مسائل دفاعی و نظامی و همکاری در مبارزه با تروریسم، مسائل محیط زیست و دریای خزر و برخی موضوع‌های دیگر، مفاد این توافقنامه را تشکیل می‌دهند و اعتبار آن به مدت ۲۵ سال است.

منافع مشترک ایران و آذربایجان: آذربایجان در تحولات تاریخی ایران از اهمیت خاصی برخوردار است، حضور رهبران دینی ایران قبل از اسلام در این خطه و وجود آتشفشان‌های متعدد زرتشتی بیانگر اهمیت مذهبی، سیاسی و نظامی آن است این کشور دارای تشابهات فرهنگی، مذهبی، قومی و سرزمینی با ایران است که زمینه همکاری و برقراری روابط را به‌طور گسترده شکل می‌دهد دارا بودن ذخایر طبیعی، منابع زیرزمینی ارزشمند به‌ویژه نفت و گاز طبیعی، آهن، آلومینیوم، سرب، روی، مس، طلا، نقره، مرمر، سنگ‌آهک، سیانید املاح فلز و سنگ نمک موجب گردیده روابط اقتصادی با این کشور مقرون‌به‌صرفه باشد.

وضعیت فرهنگی اجتماعی آذربایجان و مشابهات و اشتراکات نزدیک آن به ایران در زمینه‌هایی همچون ازدواج، سوگواری، تولد و نام‌گذاری، سنت‌ها، عید نوروز، عید فطر، عید قربان، افسانه‌ها، قصه‌ها، موسیقی، آواز محلی، سینما، کتابخانه، نهاد خانواده، علایق اجتماعی ایران را در این کشور و بالعکس ترغیب می‌کند (ریوندی، ۱۳۹۸: ۹۶).

جدول ۱: خلاصه منافع مشترک ایران و کشورها همسایه خزر

کشورها	منافع مشترک جمهوری اسلامی ایران با کشور مربوطه
روسیه	۱. علایق مشترک ایران و روسیه برای حفظ ثبات سیاسی و امنیتی در منطقه آسیای مرکزی و حفظ امنیت دریای خزر برای دو کشور؛ ۲. تلاش جمهوری اسلامی ایران جهت گسترش روابط با روسیه (همکاری‌های اقتصادی، سیاسی، دفاعی و امنیتی) به منظور دورزدن تحریم‌ها و همسو کردن این کشور و افزایش اعتبار خود در صحنه بین‌المللی؛ ۳. تضاد منافع روسیه با آمریکا و بعضی از کشورهای غربی؛ ۴. رژیم حقوقی دریای خزر و تقویت قدرت دفاعی از طریق خرید تسلیحات دفاعی.
سایر کشورهای حوزه دریای خزر	۱. رژیم حقوقی دریای خزر؛ ۲. وجود منابع نفت و گاز در فراساحل بین دو کشور؛ ۳. مناسبات انسانی در دو سوی مرزها بین جمهوری اسلامی ایران و کشور آذربایجان و ترکمنستان به علت جداسازی قومیت‌ها توسط مرزهای سیاسی این کشورها از ایران؛ ۴. اشتراکات تاریخی، مذهبی و فرهنگی؛ ۵. شبکه آبی در مناطق مرزی؛ ۶. جلوگیری از تسلط و نفوذ سایر قدرت‌ها در این حوزه؛ ۷. دسترسی به بازار مصرف این حوزه؛ ۸. کنترل راه‌های انتقال کالا و انرژی این حوزه از طریق ترانزیت ایران.

۸-۲. مطالعات میدانی؛ نگاه صاحب‌نظران

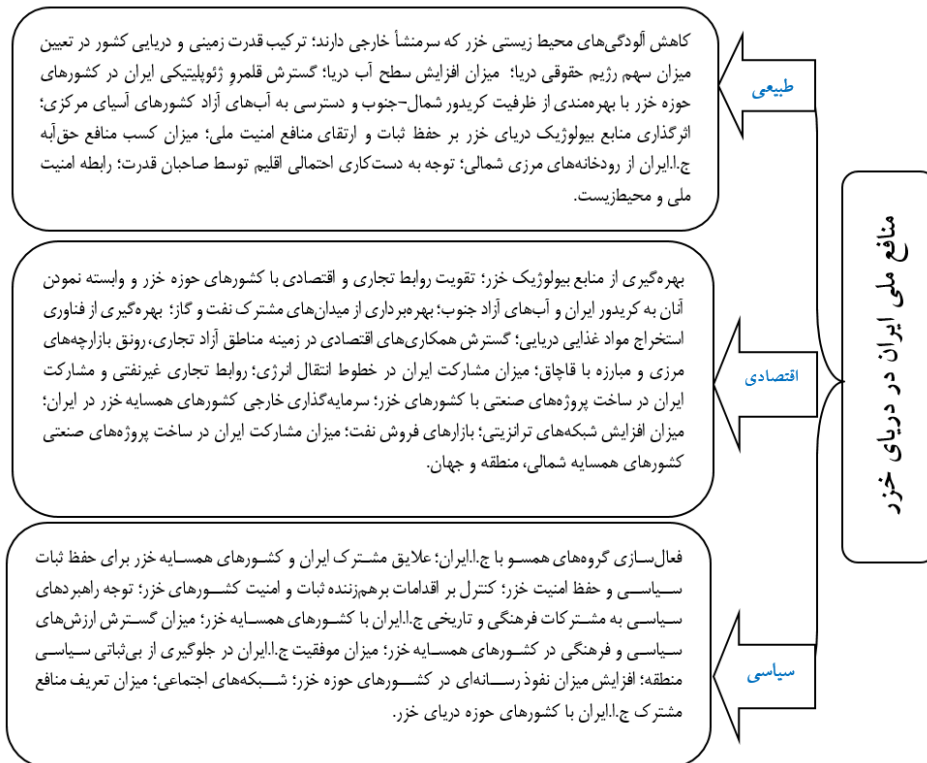
صاحب‌نظران عوامل مؤثر بر منافع ملی ایران در دریای خزر را به شرح زیر نام بردند:

جدول ۲: مصاحبه با خبرگان

مصاحبه‌شونده	عوامل مؤثر بر منافع ملی
شماره ۱	تجانس فرهنگی دیرینه از جنبه مؤلفه‌های آداب‌ورسوم و هنجارها؛ هویت و تمدن ارتباطات و تعاملات اجتماعی.
شماره ۲	وابسته نمودن آنان به دالان حمل‌ونقل کالا از طریق خاک ایران به دریاهای آزاد جنوب؛ نفوذ فرهنگی و توسعه فناوری و غیره؛ ارتباط ایران به بازارهای بین‌المللی؛ تلاش‌های اراضی‌سازی و حفظ منافع امنیت ملی.
شماره ۳	انرژی نفت و گاز؛ ذخایر معدنی و ماهی‌های کمیاب؛ خطوط لوله انتقال انرژی؛ مبارزه با افراط‌گرایی تروریسم؛ حضور بیگانگان و رژیم حقوقی دریای خزر.
شماره ۴	ماهگیری؛ منافع استراتژیک و افزایش نفوذ؛ اطمینان از عبور خطوط لوله از ایران؛ نبود یک چهارچوب حقوقی مدیریت دریا؛ دیپلماسی ریاضی؛ درهم‌تنیدگی منافع اقتصادی، خشکی بست بودن کشورهای آسیای مرکزی.
شماره ۵	گسترش نفوذ در حوزه دریای خزر؛ تقویت قوای نظامی دریایی؛ تقویت روابط تجاری و اقتصادی با کشورهای حوزه دریای خزر.
شماره ۶	قومیت و دین مشترک؛ منافع اقتصادی مشترک؛ پیوند نژادهای مختلف؛ ترمینال نفتی؛ گردشگری؛ کوتاه‌کردن نفوذ سلطه؛ منابع هیدروکربنی؛ ترانزیت؛ شیلات و صادرات انرژی.
شماره ۷	عمق راهبردی جمهوری اسلامی ایران؛ اشتراکات تاریخی و فرهنگی؛ وجود اسطوره‌های فرهنگی مانند مولانا و ابن سینا یا شخصیت‌هایی نظیر سید جمال.
شماره ۸	روابط سیاسی؛ پیمان اقتصادی مشترک در داخل بستر و زیر بستر؛ سهم مشارکت بیشتر؛ مجاورت جغرافیایی و روابط ساختاری و کارکردی؛ ذخایر عظیم انرژی خزر (نفت و گاز)؛ پیشینه تاریخی و تمدن مشترک.

۲-۹. چهارچوب مفهومی تحقیق

متناسب با چهارچوب نظری تحقیق محیط‌شناسی انجام داده و سرانجام چهارچوب تحلیلی به شرح نمودار ۳، ترسیم شد.

نمودار ۳: چهارچوب مفهومی تحقیق

۳. یافته‌های تحقیق و تجزیه و تحلیل آن‌ها

پرسش‌نامه‌ای بین جامعه آماری ۸۰ نفره توزیع گردیده که نتایج تجزیه و تحلیل آن برابر جدول (۳)، استخراج شده است.

جدول ۳. بار عاملی یافته‌های پژوهش

پد	ضریب مسیر	مؤلفه‌ها	بار عاملی	شاخص‌های هر بُعد	P Values
تحقق منافع ملی ایران در دریای خزر (علاقه ژئوپلیتیکی)	۰/۹۵۶	طبیعی	۰/۸۷۳	میزان کاهش آلودگی‌های محیط زیستی دریای خزر که سرمنشأ خارجی دارند	۰/۰۰۰
			۰/۸۶۹	ترکیب قدرت بری و بحری کشور در تعیین میزان سهم ایران در رژیم حقوقی دریای خزر	
			۰/۹۱۰	میزان تسلط بر آبراهه‌های شمالی، مدیریت حفظ تراز و افزایش سطح آب	
			۰/۸۸۹	تأثیر عمق و جهت جریان آن در دریای خزر منافع ایران	
			۰/۸۹۹	بهره‌گیری از موقعیت راهبردی و مزیت‌های ژئوپلیتیکی جمهوری اسلامی ایران	
			۰/۸۱۴	گسترش قلمرو ژئوپلیتیکی ایران در کشورهای خزر با بهره‌مندی از ظرفیت‌های راهبردی شمال- جنوب و دسترسی آسان به آب‌های آزاد	
	۰/۹۲۰	اقتصادی	۰/۸۷۶	اثرگذاری منابع بیولوژیک دریای خزر بر حفظ ثبات و ارتقای منافع امنیت ملی	۰/۰۰۰
			۰/۷۱۸	میزان بهره‌گیری از منابع بیولوژیک دریای خزر	
			۰/۹۰۷	تقویت روابط تجاری و اقتصادی با کشورهای حوزه و ایجاد زیرساخت‌های لازم و تشویق نمودن آنان به راهرو حمل‌ونقل کالا از طریق ایران به دریاهای آزاد جنوب	
			۰/۹۶۴	میزان بهره‌برداری از میدان‌های مشترک نفت و گاز با کشورهای همسایه خزر	
			۰/۹۵۱	بهره‌گیری از فناوری در استخراج مواد غذایی دریایی (ماهیگیری سنتی به صنعتی)	
			۰/۹۳۰	گسترش همکاری‌های اقتصادی در زمینه مناطق آزاد تجاری-صنعتی، رونق بازرچه‌های مرزی و مبارزه با قاچاق سازمان‌یافته کالا	
			۰/۹۴۲	روابط تجاری غیرنفتی و مشارکت در ساخت پروژه‌های صنعتی با کشورهای همسایه خزر	

تدریس	ضریب مسیر	مؤلفه‌ها	بار عاملی	شاخص‌های هر بُعد	P Values
۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۸۱۴	میزان سرمایه‌گذاری خارجی کشورهای همسایه خزر در ایران	
			۰/۹۲۵	میزان فعال‌سازی گروه‌های همسو جمهوری اسلامی ایران و تأثیرگذار در کشورهای همسایه خزر.	
			۰/۹۲۱	میزان توجه به منافع مشترک ایران و کشورهای همسایه خزر برای حفظ ثبات سیاسی و امنیتی در منطقه آسیای مرکزی و حفظ امنیت دریای خزر	
			۰/۸۹۲	کنترل اقدامات مخل ثبات و امنیت کشورهای خزر با تشکیل ائتلافات منطقه‌ای	
			۰/۹۴۵	توجه راهبردهای سیاسی به مشترکات فرهنگی و تاریخی با کشورهای خزر	
			۰/۹۲۷	اشاعه ارزش‌های سیاسی و فرهنگی مورد نظر انقلاب در کشورهای همسایه خزر	
			۰/۸۹۴	مبارزه با افراط‌گرایی و تروریسم	

مؤلفه طبیعی: با ضریب مسیر ۰/۹۵۶ بر منافع ملی ایران مؤثر بوده و با توجه به P Values که ۰/۰۰۰ است، این مسیر با اطمینان ۰/۹۹ معنادار است. این مؤلفه توسط ۷ شاخص زیر تبیین شده که بار عاملی هرکدام از شاخص‌ها بیشتر از ۰/۷ بوده و از قدرت تبیین خوبی برخوردارند:

۱. میزان کاهش آلودگی‌های محیط‌زیستی دریای خزر که سرمنشأ خارجی دارند؛
۲. میزان تسلط بر آبراهه‌های شمالی، مدیریت حفظ تراز و افزایش سطح آب؛
۳. تأثیر عمق و جهت جریان آن در دریای خزر بر منافع ایران؛
۴. میزان اثرگذاری منابع بیولوژیک خزر بر حفظ ثبات و ارتقای منافع امنیت ملی؛
۵. ترکیب قدرت زمینی و دریایی کشور در تعیین میزان سهم ایران در رژیم حقوقی دریای خزر منطبق بر راهبردها و ارتقای تعاملات با کشورهای حوزه خزر؛

۶. میزان بهره‌گیری از موقعیت راهبردی ایران جهت کنشگری در کشورهای حوزه خزر؛

۷. گسترش قلمرو ژئوپلیتیکی ایران در کشورهای حوزه خزر با بهره‌مندی از ظرفیت‌های راهرو شمال- جنوب و دسترسی آسان به آب‌های آزاد؛

مؤلفه اقتصادی: با ضریب مسیر $0/920$ بر منافع ملی ایران مؤثر بوده و با توجه به P Values که $0/000$ است، این مسیر با اطمینان $0/99$ معنادار است. این مؤلفه توسط ۷ شاخص زیر تبیین شده که بار عاملی هرکدام از شاخص‌ها بیشتر از $0/7$ بوده و از قدرت تبیین خوبی برای مؤلفه اقتصادی برخوردارند:

۱. میزان بهره‌گیری از منابع بیولوژیک دریای خزر؛
۲. تقویت روابط تجاری و اقتصادی با کشورهای حوزه خزر و ایجاد زیرساخت‌های لازم و تشویق نمودن آنان به راهرو حمل‌ونقل کالا؛
۳. میزان بهره‌برداری از میدان‌های مشترک نفت و گاز با کشورهای همسایه خزر؛
۴. بهره‌گیری از فناوری در استخراج مواد غذایی دریایی؛
۵. میزان سرمایه‌گذاری خارجی کشورهای همسایه خزر در ایران؛
۶. میزان سرمایه‌گذاری خارجی کشورهای همسایه خزر در ایران؛
۷. گسترش همکاری‌های اقتصادی در زمینه مناطق آزاد تجاری- صنعتی و رونق بازارچه‌های مرزی و مبارزه با قاچاق سازمان‌یافته کالا؛
۸. روابط تجاری غیرنفتی و مشارکت ایران در پروژه‌های صنعتی کشورهای خزر.

مؤلفه سیاسی: با ضریب مسیر $0/853$ بر منافع ملی ایران مؤثر بوده و با توجه به P Values که $0/000$ است، این مسیر با اطمینان $0/99$ معنادار است. این مؤلفه توسط ۶ شاخص زیر تبیین شده که بار عاملی هرکدام از شاخص‌ها بیشتر از $0/7$ بوده و از قدرت تبیین خوبی برای مؤلفه سیاسی برخوردارند:

۱. میزان فعال‌سازی گروه‌های همسو با ایران و تأثیرگذار در کشورهای همسایه خزر؛
۲. میزان توجه راهبردهای سیاسی به مشترکات فرهنگی و تاریخی با کشورهای خزر؛

۳. میزان اشاعه ارزش‌های سیاسی و فرهنگی مورد نظر انقلاب در کشورهای خزر؛
۴. میزان توجه به منافع مشترک ایران و کشورهای همسایه خزر برای حفظ ثبات سیاسی و امنیتی در منطقه آسیای مرکزی و حفظ امنیت دریای خزر؛
۵. کنترل اقدامات مخالف امنیت ایران و کشورهای خزر با تشکیل ائتلافات منطقه‌ای؛
۶. میزان اثرپذیری سیاست‌های داخلی و خارجی در مبارزه با افراط‌گرایی و تروریسم و قاچاق با حفظ ثبات و امنیت داخلی بر امنیت کشورهای حوزه خزر.

۴. نتیجه‌گیری و پیشنهاد

محققان با استفاده از مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای سه مؤلفه و ۲۰ شاخص شناسایی و معرفی نمودند که نتایج حاصله از تجزیه و تحلیل داده‌ها مؤید این است که مؤلفه‌های طبیعی (۷ شاخص) و اقتصادی (۷ شاخص) با اختلاف ضریب محدود نسبت به هم دارای همبستگی بالاتری نسبت به مؤلفه سیاسی (۶ شاخص) بوده که نشان می‌دهد به‌طور معمول تحقق منافع کشورها با قابلیت‌های طبیعی هم‌سو بوده و ضروری است متناسب با این قابلیت‌ها، راهبردهای مناسب و اصولی تدوین و با به‌کارگیری کلیه شاخص‌های قدرت‌آفرین ناشی از مؤلفه‌های طبیعی، قدرت اقتصادی در تمامی شاخص‌ها ارتقا یابد و در این صورت سیاستمداران می‌توانند با پشتوانه قوی در کشمکش‌های بین‌المللی با اتخاذ سیاست‌های صحیح در تحقق منافع ملی حرکت کنند. به‌طور کلی می‌توان نتیجه گرفت کشوری می‌تواند در منازعات بین‌المللی کنش و واکنش داشته باشد که دارای قابلیت‌های طبیعی، قدرت اقتصادی و سیاست تعاملی مبتنی بر منفعت ملی باشد که نتیجه این مؤلفه‌ها می‌تواند امنیت ملی را تضمین نماید. در حوزه خزر نیز ایران با توجه به قابلیت‌های بالقوه و بالفعل طبیعی که دارا است و از سویی با وجود تنگناهای ژئوپلیتیکی سایر کشورهای حوزه خزر؛ می‌تواند با اتخاذ سیاست‌های اصولی پدیده‌های طبیعی و اقتصادی خزر را به خود وابسته نموده و حتی یک پدیده رقابتی با روسیه ایجاد و سیاست‌های اعمالی کشورهای حاشیه خزر را با سیاست خود هم‌سو نموده و ضرایب امنیتی را تقویت نماید.

با توجه به سیاست‌های فرمانطقه‌ای حاکم بر منطقه و همراهی برخی کشورهای حوزه خزر وجود برخی راهبردهای سیاسی مخالف با منافع ایران نظیر پیشنهاد و تعدد راهروهای فرعی و غیره، برابر نتایج حاصله قطعاً بایستی شاخص‌های بیست‌گانه با همدیگر هم‌گرایی داشته و توجه به آن‌ها موجب ارتقای عوامل قدرت و تحقق منافع ملی گردد در صورتی‌که یکی از این شاخص‌ها مغفول واقع شود، بین مؤلفه‌های اثرگذار واگرایی افتاده و انزوای ژئوپلیتیکی پدیدآمده و قدرت ملی تضعیف و منافع ملی به‌طور کامل محقق نخواهد شد.

۴-۱. پیشنهادها

یکی از مزیت‌های ژئوپلیتیک جمهوری اسلامی ایران، موقعیت ترانزیتی است؛ بنابراین پیشنهاد می‌شود وزارت راه و شهرسازی در یک تحقیق علمی راهبردهای فعال‌نمودن این موقعیت را شناسایی در یک برنامه زمانی کوتاه‌مدت این راهبردها را اجرایی نماید.

باتوجه به طول کم ساحل ایران نسبت به کشورهای حوزه خزر و جهت و عمق آب، در صورت افول تراز آب، طول ساحلی سایر کشورها افزایش و ساحل ایران تغییر نخواهد کرد، و مشکلات ایران در تعیین رژیم حقوقی افزایش خواهد یافت. پیشنهاد می‌گردد وزارت امور خارجه در انعقاد قراردادهای به‌ویژه قرارداد راهبردی با روسیه و غالب‌بودن حوزه آبریز این کشور با سایر وزارتخانه‌ها و مراکز تحقیقاتی، ضمن برگزاری همایش‌های اقلیم‌شناسی و واگذاری پروژه‌های تحقیقاتی و کاربردی مشترک با کشورهای همسایه از پایین‌رفتن تراز آب خزر جلوگیری شود.

فهرست مطالب

- احمدی‌پور، زهرا و همکاران (۱۳۹۴)؛ *عوامل منازعه ژئوپلیتیکی خزر*، تهران، مطالعات اوراسیای مرکزی.
- اسدی کیا، بهناز (۱۳۸۹)؛ *انرژی نفت و گاز ایران*، تهران نشریه انرژی اوراسیایی شماره ۸ معاونت پژوهش‌های سیاست خارجی/گروه مطالعات اوراسیا.
- بیک‌بیلندی، علی‌اصغر؛ سیاری، حبیب (۱۳۹۸)؛ *تأثیر عوامل ژئوپلیتیکی دریای خزر بر تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران*، دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی.
- بیک‌بیلندی، علی‌اصغر (۱۳۹۵)؛ *تأثیر عوامل ژئوپلیتیکی دریای خزر بر تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران*، تهران، دانشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی.
- بیک‌بیلندی، علی‌اصغر؛ نوذری، فضل‌الله (۱۳۹۸)؛ *عوامل سیاسی ژئوپلیتیک دریای خزر بر تدوین راهبرد دفاعی ایران*، تهران، انتشارات دانشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی.
- حافظ‌نیا، محمدرضا (۱۳۸۵)؛ *اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک*، انتشارات پاپلی.
- حافظ‌نیا، محمدرضا (۱۳۹۶)؛ *آرا و نظریه‌های علمی دکتر حافظ‌نیا*، انتشارات پاپلی.
- قلی‌پور، علیرضا (۱۳۹۶)، *کمر بند راه چین و تأثیر آن بر منافع ملی ایران*، تهران، سمت.
- کولایی، الهه (۱۳۹۲)، *سیاست و حکومت در فدراسیون روسیه*؛ تهران؛ چاپ دوم، سمت.
- عزتی، عزت‌الله (۱۳۹۰)؛ *ژئوپلیتیک*، تهران، انتشارات سمت.
- ریوندی، رضا (۱۳۹۸)؛ *ارتقای جایگاه ژئوپلیتیک جمهوری اسلامی ایران در سطح منطقه با تأکید بر نیازهای امنیتی - دفاعی*، تهران، دانشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی.
- شفیعی، بابک (۱۳۹۸)؛ *معادلات تسلیحاتی دریای خزر*، نوشهر، دانشگاه دریایی امام خمینی (ره).
- صفوی، سیدرحیم؛ رومینا، ابراهیم (۱۴۰۳)؛ *ژئواستراتژی جهانی*، انتشارات سمت.
- صفوی، رحیم (۱۳۹۶)؛ *همایش آمایش سرزمینی، کاسپین و چشم‌انداز توسعه گیلان*.
- مسیبی ملک، خلیل؛ بیک‌بیلندی، علی‌اصغر (۱۳۹۹)، *بررسی تأثیر رهنامه و راهبردهای آمریکا، در ایجاد پایگاه‌های ثابت در منطقه پیرامونی جمهوری اسلامی ایران*، فصلنامه علمی راهبرد دفاعی، شماره ۷۲، تهران، دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی.

- مجتهدزاده، پیروز (۱۳۹۷)؛ *ایده‌های ژئوپلیتیک و واقعیت‌های ایرانی*، نشر نی.
- موسوی، سیدرسول (۱۳۹۱)؛ *خلع سلاح هسته‌ای قزاقستان*. مطالعات آسیای مرکزی قفقاز.
- نجفی، سجاد (۱۳۹۹)، *عوامل اثرگذار بر قدرت دفاعی ایران در افاق زمانی ۱۴۱۰*، فصلنامه علمی راهبرد دفاعی، ش ۷۲، تهران، دانشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی.
- مصاحبه با دکتر محمود احمدی بیغش، نماینده ادوار مجلس و عضو کمیسیون امنیت ملی.
- مصاحبه با سرتیپ احمدرضا پوردستان، رئیس مرکز مطالعات راهبردی آجا.
- مصاحبه با سرتیپ حکیمی، فرمانده اسبق دانشگاه امام خمینی^(ره) نوشهر نذاجا.
- مصاحبه با سرلشکر سید یحیی رحیم صفوی، استاد تمام دانشگاه تهران.
- مصاحبه با دکتر ابراهیم رومینا مدرس دانشگاه تربیت مدرس.
- مصاحبه با سرتیپ آریا شفقت رودسری، فرمانده دانشگاه امام خمینی^(ره) نوشهر.
- مصاحبه با دکتر عباس عراقچی مدرس دانشگاه دفاع ملی.

References

- Bromley, Simon and Busby, Joshua, (2017) "The International Politics of Oil," Sf Antony's International Review
- Harvey, David (2015) The New Imperialism, Oxford University Press.